

Кантарьова Н. В.

к. псих. н, ст. викладач кафедри клінічної психології ІПО ОНУ ім. І. І. Мечникова
e-mail: kantarova@mail.ru ORCID ID 0000-0003-2123-0836

ОБРАЗ-Я ЯК ПСИХОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ

Дана стаття представляє узагальнення теоретичного аналізу досліджень образу-Я, у статті представлена спроба створення більш цілісного уявлення сутності, структури цього поняття. Розглянуто джерела та принципи формування образу-Я. Стаття присвячена аналізу класичних і сучасних психологічних концепцій.

Ключові слова: образ-Я, зміст, структура, принципи формування образу-Я, самоповага, самовідношення.

Актуальність теми. Розробка проблеми самопізнання має довгу психологічну і філософську традицію. Більш того, це питання є об'єктом емпіричних психологічних досліджень. Поряд з цим в значній мірі є валидним висловлювання О. М. Леонт'єва, що проблема образу Я вислизає від науково-психологічного аналізу. Єдиного визначення поняття образ-Я в психології не існує. Це поняття описує одну із здібностей людини бути об'єктом пізнання самого себе, давати звіт своїй поведінці, думкам і переживанням.

Широко поширене визначення, яке розкриває образ-Я з точки зору його емоційно-оцінної сторони, прирівнюючи його до поняття «само-оцінка» та «самоповага». Ця концепція належить Р. Шавельсону [6] і його колегам, які у своїй роботі запропонували власне визначення, представивши модель, яка згодом стала теоретичною основою багатьох досліджень. Дана модель у літературі отримала назву «Оригінальна модель Я-концепції Shavelson». Вони почали свій огляд з розробки теоретичного визначення Я-концепції як сприйняття людиною самої себе, яке формується в результаті досвіду та його інтерпретації, отриманої від оточуючих людей, вони також говорять про позитивний і негативний образ-Я.

Відомо також визначення образу-Я через поняття аттітюд («соціальна установка»), пов'язане з теорією трикомпонентної структури аттітюда. У відповідності до розуміння складної структури образу-Я він визначається як система установок щодо власної особистості [4]. Це визначення має істотну перевагу, оскільки ставить дослідження образу-Я у теоретичний контекст.

Зміст і структура образу-Я. У психологічній літературі розрізняють чотири ознаки, за якими структурується зміст образу-Я. На першому місці — це ієрархічний принцип, який представляє образ-Я як ієрархічну структуру. В ній когнітивні схеми, які відображають приватні окремі особистості, синтезуються в схеми більш високого порядку з узагальненими властивостями.

Друга ознака систематизації змісту образу-Я — це сфера досвіду, який відображає це поняття. Через різноманіття життєвого досвіду важко скласти комплексну класифікацію елементів образу-Я за цією ознакою. Однак існують деякі характерні підструктури, на які необхідно звернути увагу. Одна з них — це тілесний образ-Я. Він представляє суму всіх переживань, пов'язаних з власним тілом, що призвели до цілісного уявлення про нього на основі відчуттів, результату власних дій, оцінки інших людей про фізичний вигляд особистості. В. Н. Куніцина [5] розрізняє тілесний образ-Я від схеми тіла.

У формуванні схеми тіла головну роль відіграє пропріоцептивний аналізатор. Вона включає структурні особливості, розмір, положення, просторові взаємини частин організму. Тілесний образ ґрунтується на схемі тіла, але включає, крім топографії організму, модель поверхні тіла і всіх сприйнятих елементів зовнішнього фізичного вигляду.

Соціальна ідентичність [4] — це інша істотна підструктура образу-Я, яка включає свідомість приналежності до різних соціальних груп для виконання різних соціальних ролей. В зв'язку з нею знаходиться унікальна комбінація біографічних даних людини, які Гофман [3] визначає як осо-бистісну ідентичність. У концепції Дж. Міда і В. Гофмана особистісна ідентичність розумілася як та частина я-концепції, яка вільна від будь-яких рольових або міжособистісних детермінант. Соціальна ідентичність розумілася, навпаки як структурна сукупність різних ролей, що інтеріорізуються в процесі соціалізації.

Ще однією підструктурою можна вважати соціальний образ-Я, або уявлення індивіда про те, як його сприймають інші. Конкретні соціальні образи-Я виникають у кожному акті міжособистісного спілкування.

Третьою ознакою структурного змісту образу-Я є розмежування його елементів за принципом центральне — периферичне [6]. Мова йде про суб'єктивну психологічну ієрархію. Центральними є ті компоненти, які мають найбільше значення для суб'єкта, тобто найбільшою мірою визна-чають його самоповагу.

Четвертою ознакою можна назвати ставлення до реальності. Вона пов'язана з процесом самооцінки. Кожна якість особистості, супроводжується оцінкою, яка визначена особистістю, в якій мірі вона соціально або суб'єктивно бажана.

Відношення між когнітивними процесами самооцінки і загального емоційно-ціннісного самовідношення є суттєвою проблемою. Наприклад, при лікуванні депресивних розладів зусилля психотерапевта часто спрямовані на підвищення їх незалежності.

Джерела і принципи формування образу-Я. В останні десятиліття ін-терес дослідників спрямований на пізнавальні процеси, за допомогою яких формується образ-Я. У зв'язку з цим необхідно визначити, які джерела інформації про саму себе існують в особистості.

Безліч емпіричних досліджень присвячені відповідності між образом та уявленнями інших про особистості, з наміром пояснити природу образу в міжособистісних стосунках.

Істотним внеском у визначення процесів самопізнання стали дослідження каузальної атрибуції [11]. Вони розкривають деяку специфіку ви-значення причин власної поведінки, наприклад, фундаментальної атри-бутивної помилки, з точки зору якої особистість пояснює свою поведінку переважно через зовнішні обставини, а поведінку інших — через особис-тісні диспозиції. Соціальне оточення відіграє істотну роль і при самостій-ному отриманні інформації про власну особистість. З точки зору теорії соціального порівняння Л. Фестингера [9], при відсутності ясних крите-ріїв оцінки власних дій особистість вдається до порівняння себе з іншими людьми.

Вагомий внесок у розвиток концепції образу-Я вніс К. Роджерс. Він акцентував увагу на формуванні образу-Я з дитячих років [8]. Так, дитина оцінює кожне нове переживання з позиції того, допомагає чи перешкоджає вродженій тенденції актуалізації. В якомусь сенсі оцінний процес, орієн-тований на біологічне задоволення потреб, є контролюючою системою, яка сприяє правильному задоволенню даних потреб немовляти. Дитина оцінює свої переживання у відповідності з тим, подобаються вони їй чи не подо-баються, доставляють їй задоволення чи ні. Образ-Я згодом формується через взаємодію з оточенням, зокрема, зі значимими іншими (наприклад, батьки, брати та сестри, інші родичі). Інакше кажучи, у міру того, як дитина стає соціально сприйнятливою і розвиваються, її Я-концепція де-далі більше диференціюється і ускладнюється. Отже, в значній мірі зміст Я-концепції є продуктом процесу соціалізації.

Прийняття інформації про власну особистість має конструктивний ха-рактер. Як кожен когнітивний процес, воно формується когнітивними схе-мами. Існуючі дослідження дають підставу виділити три принципи, у від-повідності з якими формується образ-Я. На першому місці його завданням є забезпечення адаптивної поведінки за допомогою адекватного відобра-ження власних особистісних особливостей. По-друге, інформація про влас-ну особистість повинна сприйматися і тоді, коли не заперечується елемент вже створеного образу-Я. По-третє, особистість має потребу в позитивному образі-Я, у високій самоповазі. Особистість сприймає тільки сприятливу інформацію про себе і відхиляє ту, яка лякає її самоповагу [7].

Р. Бернс використовує термін «Я-концепція як сукупність установок, спрямованих на самого себе». У зміст поняття він вкладає три складові, а це: образ Я — уявлення індивіда про самого себе; самооцінка — афективна оцінка цього уявлення; потенційна поведінкова реакція.

Е. Еріксон розглядає проблематику Я-концепції крізь призму его-ідентичності, що розуміється як продукт певної культури, що виникає на біо-логічній основі. Її характер визначається особливостями даної культури і можливостями даного індивіда.

У більш сучасних концепціях проблематика «Я» вивчалася досить глибоко і послідовно. Становлення образу-Я розглядається як процес інтеграції індивідуальних біологічних факторів з факторами виховання і соціо-культурного оточення.

Ряд досліджень, проведених в останні роки, показав, що проблема образу-Я не втратила свого значення і в даний час [1; 2; 3; 7]. Його затребуваність зростає в умовах соціально-економічної і духовної кризи в країні, ламання звичних стереотипів життєдіяльності і потоку агресивно насиченої інформації, знижує імунітет особистості до деструктивних впливів.

Як і будь-які теоретичні концепції, розглянуті в цій статті, не є єдино вірними і бездоганними, однак на сьогоднішній день вони є найбільш прийнятними, які дозволяють систематизувати інформацію і будувати подальші припущення про природу образу-Я. Не дивлячись на значне число досліджень у цій сфері, залишаються невирішеними багато питань, зокрема, процеси зміни і розвитку образу-Я в умовах сучасного світу. Ці питання є темою для нових досліджень.

Список використаних джерел і літератури

1. Болотова А. К. Развитие самосознания личности: временной аспект / А. К. Болотова // Вопросы психологии. — 2006. — ¹ 2. — С. 116–125.
2. Григорьева М. Н. К проблеме теоретического осмысления Я-концепции в современной научной литературе / М. Н. Григорьева // Перспектива: сборник статей молодых ученых. — 2006. — ¹ 8. — С. 81–88.
3. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман. — М.: Канон-пресс-ц, 2000. — 348 с.
4. Кон И. С. Категория «Я» в психологии / И. С. Кон // Психологический журнал. — 1981. — Т. 2, ¹ 3. — С. 25.
5. Куницына В. Н. К вопросу о формировании образа своего тела у подростка // ВП. — 1968. — ¹ 1. — С. 90–99.
6. Психология самосознания: хрестоматия / под ред. Д. Я. Райгородского. — Самара: БАХРАХ-М, 2003. — 672 с.
7. Развитие человека в современном мире: материалы V Всероссийской научно-практической конференции с международным участием / под ред. Н. Я. Большуновой, О. А. Шамшиковой; 15–17 апреля 2014 г. — Новосибирск: Изд-во НГПУ. — 2014. — Часть 1. — 275 с.
8. Взгляд на психотерапию. Становление человека / общ. ред. Е. И. Исениной. — М.: Прогресс: Универс, 1994. — 480 с.
9. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер. — СПб.: Речь, 2000. — 320 с.
10. Shavelson R. J., Bolus R. Self-concept: The interplay of theory and methods // Journal of Educational Psychology. — 2004. — ¹ 74. — P. 3–17.
11. Shaver G. K. An Introduction to Attribution Processes. — Cambridge, Mass, 1975.

References

1. Bolotova A. K. Development of self-consciousness: the time aspect // Questions of psychology. — 2006. — No. 2. — P. 116–125.
2. Grigoriev M. N. To the problem of a theoretical understanding of self-concept in modern scientific literature // Perspective: collected papers of young scientists. — 2006. — No. 8. — P. 81–88.
3. Hoffmann I. the Presentation of self in everyday life. — Moscow: Canon press C, 2000. — 348 p.
4. Kon I. S. Category «I» in psychology // Psychological journal. — 1981. — Vol. 2, No. 3. — P.25.
5. Kunitsyn V. N. To the question of the formation of the image of his body at the teenager // EAP. — 1968. — No. 1. — P. 90–99.
6. The psychology of consciousness of a reader / edited by D. J. Raigorodsky. — Samara: Bakhrah-M, 2003. — 672 p.
7. The development of man in the modern world: materials of the V all-Russian scientific-practical conference with international participation / edited by N. Ya Bolsunovsky, O. A. Ham-sikova; 15–17 April 2014. — Novosibirsk: Publishing house of Novosibirsk state pedagogical University. — 2014. — Part 1. — 275 p.
8. Perspective on psychotherapy. The development of man / the General editorship of E. I. Es-eninoy. — M.: Progress: Univers, 1994. — 480 p.
9. Festinger L. Theory of cognitive dissonance. — SPb.: Speech, 2000. — 320 p.
10. Shavelson R. J., Bolus R. Self-concept: The interplay of theory and methods // Journal of Educational Psychology. — 2004. — ¹ 74. — P. 3–17.
11. Shaver G. K. An Introduction to Attribution Processes. Cambridge, Mass, 1975.